

Mövzu-№ 1. Muzeydənkənar abidə anlayışı və onun mahiyyəti

Bəşəriyyətin və ayrılıqda hər bir xalqın mədəniyyəti bir çox mənbələrdə əks olunur. Bu qiymətli irs nəsildən-nəsilə ötürülməlidir, çünki, bu mədəni dəyərlərin istər ictimai, istərsədə tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Gündəlik həyatımızda mədəni dəyər, mədəni sərvət, mədəni obyekt terminlərinə tez-tez rast gəlirik. 1954-cü il Haada konvensiyasında mədəni dəyərlərlə bağlı normative aktlar qəbul edildi. Burada qeyd olunur ki, hər bir xalqın mədəni irsində böyük rol oynayan, hərəkət edən və hərəkət etməyən sərvətlər, ha belə memarlıq ansamblları, incəsənət əsərləri əl yazmaları, elmi kolleksiyalar.

2. Qoruq binalar

3. Mədəni dəyərlərlə zəngin olan komplekslər aiddir.

Mədəni dəyər və sərvət anlayışı çox genişdir. Mahiyyətini və məzmununu mənəvi dəyərlər təşkil edən bir sıra anlayışlar mövcuddur ki, bunlardan biridə muzeydənkənar tarixi abidələrdir. Belə abidələr həm muzey şəraitində, həm də açıq havada nümayiş edilir. Mədəni sərvətlərin çox hissəsi məhz olduğu yerdə qorunub saxlandığına və nümayiş olunduğuna görə onların muzeydənkənar abidələr kimi adlandırılması qəbul olunmuşdur. Çünki qədim zamanlardan bu günədək insanların maddi əməyinin məhsulu olan bu sərvətlərin muzey şəraitində nümayiş etdirilməsi qeyri-mümkün olmuş və onların olduğu yerdə nümayiş və təbliğ edilməsi məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Muzey əşyaları kimi bu abidələrdə xalqın keçmişini onun mədəniyyət və incəsənətini öyrənməkdə əsaslı mənbə kimi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdəndir ki, hər bir ölkənin siyasətində bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, abidələr nə qədər yaşayarsa onlara nə qədər qayğı göstərilərsə o millətin ölməzliyinə əbədiliyinə xidmət edər. Bəzən çox xırda həcmli bir əşya bizə keçmiş qərinələrdən, əsrlərdən dəyərli məlumatlar verir. Məsələn, Fizuli rayonu ərazisində Azıx mağarasında ibtidai insanın alt çənə sümüyünün aşkar edilməsi bəşər tarixində Azərbaycanın çox qədim keçmişini bir tarixə malik olduğunu sübuta yetirdi. Təkcə Azərbaycan üçün deyil, dünya antropologiya elmində böyük hadisəyə səbəb oldu.

Mövzu-№ 2. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu

Muzeydənkənar hesab edilən bu tarixi abidələr axtarılır, tapılır və ya əvvəldən mövcud olur, onları göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcuna çevrilir. Çünki muzeydənkənar abidələr, həm də xalqın milli sərvətidir. Bu milli sərvəti qorumaq, onlara qayğıkeşliklə yanaşmaq Azərbaycan dövlətinin əsas vəzifəsindən biri hesab edilir.

Bunu 13 iyun 1998-ci il tarixli Azərbaycan dövlətinin prezidentinin imzaladığı “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bir daha sübut edir. Həmin Qanunda muzeydənkənar sərvətlər kimi tarix və mədəniyyət abidələri haqqında belə deyilir: “Tarix və mədəniyyət abidələri (bundan sonra abidələr) arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir”

Bu mənada muzeydänkənar abidələrin spesifik təsnifatı mövcuddur. Yəni muzeydänkənar abidələr haqqında söhbət açarkən öncə onların siyahısı, təsnifatı bilmək vacibdir. Belə ki, bu abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) xarakterinə malikdir. Daşınar muzeydänkənar abidələr onlardır ki, bəziləri muzeylərə, arxivlərə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə saxlanılır, nümayiş və təbii olunur.

Daşınmaz abidələr isə, çox hallard arxeoloji və memarlıq abidələri olub, mövcud olduğu, inşa edildiyi yerlərdə qorunub müdafiə edilir.

Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən sayılan Azərbaycan ölkəsi zəngin muzeydänkənar abidələri olan bir diyardır.

Mövzu-№ 3. Azərbaycanda muzeydänkənar abidələr

Azərbaycanda muzeydänkənar abidələrin sayı və şəbəkəsi zəngin, tarixi isə çox qədimlərə təsadüf edir. Xüsusilə, muzeydänkənar abidələri içərisində keçmiş əsrlərdən müasir günümüzdə qədər bizə miras qalmış memarlıq abidələri müstəsna təşkil edir. Bu tikintilər öz xarakterindən asılı olmayaraq minlərlə sadə adamların- daşyonanların, ustaların, rəssamların, bənnaların, xarratların və başqalarının əmək abidələridir. Bunların hər biri məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafının, xalqın həyatının və texnikanın müəyyən mərhələsində onun mədəni səviyyəsini sübur edir. Hər bir abidə ayrılıqda əcdadlarımızın həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirən tarixi dəlildir.

Azərbaycanın müasir günədək qoruyub saxladığı muzeydänkənar memarlıq abidələri qədim meqalitik abidələr, qədim yaşayış yerləri, şəhər və kənd xarabaları, qaya rəsmləri, mengerlər (dik daşlar), qəbiristanlıqlar, məbəd və dəfinlər və s. ibarətdir. Bunlardan ən qədimi meqalitik memarlıqdır. Böyük daş parçalarından tikilmiş və ya yeganə (monolit) daşlardan qurulmuş qədim abidələrə meqalitik abidələr deyilir. Bu abidələrin növləri dolmenlər, mengirlər, kromlexlər və siklonik tikintilərdir. Deyilənlər iki vertikal və onun üstünü örtən üçüncü horizontal böyük sal daşlardan qurulurdu. Siklonik tikintilər Azərbaycanda ən çox yayılmış meqalitik memarlıq tikintisidir. Bu sözün mənası əfsanələrdən götürülərək “təkgözlü nəhənginsan” (Siklon) deməkdir. Rəvayətə görə, guya bu nəhəng insanlar əzəmətli tikintiləri yaratmışdır. Azərbaycanın Naxçıvan ərazisində bu tip tikintilərə rast gəlmək olar. Yerli əhali bunu “qalaca” və ya “hörükdaş” adlandırır.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlərinə təsadüf edən yaşayış yerləri də memarlıq abidələri kimi dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. İnsanların həyat və təsərrüfat qalıqlarından əmələ gəlmiş torpaq payı arxeoloji ədəbiyyatda mədəni təbəqə adlanır. Bu təbəqə qazarkən insanların məişət və təsərrüfatında işlətdikləri alətlər, silahlar, yaşayış evləri və təsərrüfat binalarının qalıqları aşkar edilmişdir. İbtidai insanların ilk sığınacaq yerləri təbii mağaralar olmuşdur. Azərbaycan ərazisində belələri Kiçik və Böyük Qafqaz, habelə Talış dağlarında və onun ətəklərində daha çoxdur. Yerli əhali belə mağaraları “pənah”, “zağa”, “kühül”, “sınaq”, “kaha” kimi adlandırırlar. Öz növünə görə mağaralar təbii və süni olurdu. Bu cür mağaralar Gəncə çayı ətrafında, Qubadlı, Zəngilan, Qonaqkənd, Zuvand, Mərəzə və d. rayon ərazilərində təsadüf edilir. Haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz Azıx mağarası da ən qədim memarlıq abidəsidir. Lakin təəssüflər olsun ki, bir çox muzeydänkənar memarlıq abidələri kimi, o da hazırda erməni qəsbkarlarının tapdağı altındadır.

Yaşayış məskənləri və yerüstü abidələrlə əlaqədar olan qiymətli yadigarlardan biri də qaya üzərindəki təsvirlərdir. Azərbaycanda belə təsvirlərə Qobustanın cənub-şərq hissəsində təsadüf edilir.

Mövzu-№ 4. Qədim dövr memarlıq abidələri

Qədim və orta əsrləri əharə edən memarlıq abidələrindən biri də qəbirstanlıqlardır. Qədim zamanlarda təbii şərait və müxtəlif adət-ənənələrdən aslı olaraq qəbir tipləri də müxtəlif olmuşdur.

Kurqanlar. Ölmüş adamın qohumları nəhəng bir qəbir qazaraq onun içərisində mərhuma aid əmlak, habelə, mal-qara, ərzaq, hətta onun qulluqçularını da öldürüb yerləşdirirdilər. Bundan sonra qəbrin üstü ağac və ya sal daşlarla örtülür, hündür və ya alçaq təpə qurulurdu ki, bu da “kurqan” adlandırılırdı. Növünə görə, kurqanlar torpaq, daş və torpaq daş qarışıq kurqanlardan ibarətdir. Belə kurqanlardan Qarabağ, Mil düzündə, Gəncə çayı hövzəsində, Şamaxor və Daşkəsən rayonlarında daha çoxdur.

Torpaq qəbirlər. Bu cür qəbirlər dördkünc formada olur. Belə qəbirlərdə ölüləri uzadılmış halda dəfn edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, torpaq qəbirlərin tarixi daş dövrünün sonlarından başlayıb eramızın I minilliklərinin sonuna kimi davam etmişdir. Qəbirlər dolmen, daş qutu, çiy kərpic, taxda qutu, küp qəbirlər, katakomba qəbirlərinə bölünür.

Dolmen- iri sal daşlarından hazırlanan qutu formalı qəbirlərdir. Onlar beş daşdan düzəldilir. Onlardan 4-ü qəbrin divarlarını, biri isə üsdünü təşkil edir. Dolmenin kəllə divarlarında çox zaman dairəvi deşik olur. Dəfndən sonra bu deşik tıxacla bərkidilirdi. Azərbaycanda bunlara Talış-Lənkəran zonasında çox təsadüf edilir (e.ə. III minilliyin axırları II minilliyin əvvəlləri).

Dolu qutu qəbirlər. Tikilmə texnikası, forması və istifadə olunmuş tikinti materiallarına görə bunlar daşqutu adlandırılır. Dördyanı iri daşlarla hörülmüş belə qəbirlərə respublikamızın müxtəlif rayonlarında rast gəlmək olurdu.

Çiy kərpic qəbirlər. Bunlar salma qarışıq çiy kərpicdən tikildiyinə görə onlara bu ad verilmişdir. Belə qəbirlərə Sabirabad və Xanlar rayonlarında rast gəlmək olur.

Taxta qutu qəbirlər. Meyit taxtadan düzəldilmiş qutu içərisində yerləşdirilirdi. Belələrinə Mingəçevir və Qaxda daha çox rast gəlmək olur.

Küp qəbirlər- təxminən 2200 il bundan əvvəl Azərbaycanın bəzi yerlərində meylləri iri küplərdə dəfn edirdilər. Küp qəbirlər ən geniş yayılmış abidələrdir. Belə qəbirlərə Mingəçevir, Mil düzü, Göyçay, Ağdam, Ağdaş, Şamaxı Naxçıvanda rast gəlmək olur.

Katakomba qəbir. Öz formasına görə bunlara katakomba adı verilmişdir. Bu qəbri qazmaqdan ötrü əvvəl qəbir neçə metr uzunluğunda və 70 sm- 1. enində olan getdikcə dərinləşən yol qazılırdı. Yolun qurtaracağına dik metri 2, hündürlüyü 1,5m-ə qədər olan gümbəz formasında bir boşluq düzəldilirdi. Həmin boşluq qəbirdir. Bu tip qəbirlərdə adamları tək-tək və kollektiv surətdə dəfn edirdilər. Azərbaycanda ilk dəfə bu qəbirlərə Mingəçevir ərazisində təsadüf edilmişdir.

Xristianlıq və islam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq qəbirlərin daxili quruluşu artıq tarix elmi üçün öz əhəmiyyətini itirir, lakin onun xarici başdaşları və sərdabələr maddi-mədəni abidə kimi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Tarixi dövr və mərhələlər bir-birini əvəz etdikcə, cəmiyyətdə ictimai iqtisadi münasibətlərdə dəyişikliklər baş verdikcə memarlıq sahəsində irəlləyişlər nəzərə çarpır.

Bu mənada Azərbaycanda IV-X əsrləri əhatə edən feodalizm dövründə şəhərlərin, məbəd və qalaların tikintisinə başlanılır. Eramızın ilk əsrlərində Şimali Azərbaycanda Qafqaz Albaniyası dövləti əmələ gəlir, bu da iri şəhərlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Belələrindən biri də indiki İsmayilli rayonunun Çuxur Qəbələ kəndində qalıqları qalan Qəbələ şəhəri olmuşdur. IV əsrdən başlayaraq Azərbaycanda xristianlıq yayılmağa başlayır. Bununla əlaqədar məbədlər tikilir. Belələrindən Ləkit və Qum məbədləridir. Qax rayonunun Ləkit kəndindəki dairəvi məbəd bizim əsrə çox dağınıq halda çatmışdır. Güman edilir ki, abidə VI-IV əsrlərdə tikilmişdir. Həmin rayonun Qum kəndindəki bazilikanın da VI əsrə aid olunduğu güman edilir. Bu tikintinin diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti onun nalvari tağlardan istifadəsidir. Bu böyük çay daşlarından tikilmişdir.

Həmin dövrə təsadüf edən digər məbəd Mingəçevir məbədidir. Onun VI-VII əsrlərdə tikildiyi ehtimal olunur. Məbəd çiy kərpicdən tikilərək damı bişmiş kirəmitlərlə bağlanmışdır.

Mövzu-№ 5. Orta əsr memarlıq abidələri

Feodalizm dövründən miras qalmış ən qiymətli muzeydənkənar memarlıq abidələrindən biri də Dərbənd keçidində “Uzun divarlar” kimi tanınan Dərbənd divarlarıdır. Əslində bu tikili müdafiə xarakteri daşıyan özündə bir neçə böyük qalanı da birləşdirir. Bu kompleksin uzunluğu 120 km, divarların ən məsafələri 8 km-ə yaxın olmuşdur. Bu qalalardan ən tanınmışı “Çıraqqala”dır. Çox hündür qaya üzərində tikilən bu qala əlverişli görmə imkanına malikdir.

Artıq VII əsrdə Azərbaycan ərəblərin müdaxiləsinə məruz qalır və islam dininin qəbul edilməsi prosesi məscidlərin tikintisinə böyük təkan verir. Ərəblərdən öncə qədim Azərbaycanda gümbəzli tikintilər tikilmişdir. İslamın yayılması yeni quruluşlu məscidlərin tikintisinə ciddi təkan verir ki, bunlardan biri də Şamaxıdakı Cümə məscididir. O, 3 salondan və hər salonun özünəməxsus olan mehrabı da adamda böyük maraq doğurur.

V-VII əsrlərdə Azərbaycanda əsas memarlıq nümunələrindən biri də qala inşaatıdır. Belələrindən məşhuru Əlincə qalasıdır. Qala Naxçıvanda yerləşir. Onun divarları dağın ətəyindən başlayaraq pillələr şəklində yuxarı qalxır və dağın təpəsini müdafiə edir. Dağın sıldırımlı olması, habelə divarların qalınlığı bu qalanı sarsılmaz möhtəşəm, müdafiə obyektinə çevirmişdir. Əlincə qala memarlıq sənəti baxımından çox dəyərli bir abidədir. Belə ki, daşların xüsusi bacarıqla yonulması, bəzək və ornamentlərin işlənməsi bu qəbildəndir. Əlincə qalada su ilə təchizata diqqət yetirilmişdir. Belə ki, təbii bulağın olmamasını nəzərə alaraq xüsusi arxlar qazılmış, bu isə yağış suyunun toplanmasına və xüsusi hovuzla axdırılmasını nəzərdə tutmuşdur. Hazırda bu memarlıq abidəsi muzeydənkənar obyekt kimi qorubnmaqdadır.

Azərbaycanda bu kimi muzeydənkənar abidələr sonrakı əsrlərdə tikilmiş, inşa edilmiş digər obyektlərdə də təzahür etmişdir. XI-XII əsrlərdə Yaxın Şərqlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da şəhərlər inkişaf edir. Xüsusilə Şamaxı, Naxçıvan, Beyləqan, Marağa, daha sonralar Bakı böyük şəhərlərə çevrilir. Bu əsrlərdə memarlıq tikililərinin əsas sifarişçiləri yerli feodal və zadəganlar, bəzəndə dini icmalar olurdu. Memarlıq abidələrinin müəllifi haqqında məlumat verən əsas mənbələri, abidələr üzərindəki kitabələrdir.

Bu dövrdə məscid və xanəqahlar əsas inşaat növləri sırasına daxil idi. Şirvanda XII-XIII əsrlərdə müdafiə əhəmiyyətli feodal qəsirləri tikilirdi. Bundan əlavə heykəllərin

hazırlanmasını qadağan edən yerli feodallar öz şəxsiyyətlərinin adlarını əbədləşdirmək məqsədilə abidə xarakteri daşıyan bürc şəkilli və ya qülləvari türbələrin inşasına geniş yer verdilər. Bu abidələr öz görkəmi, əzəməti ilə feodalların qüdrətini ifadə etməli idilər.

Mövzu-№ 6. Orta əsr memarlıq məktəbləri

Artıq XII-XIII əsrlərdə inkişafa doğru irəliləyən memarlıq sənəti öz üsulu ilə seçilməyə başlayan memarlıq məktəbləri haqqında danışmağa imkan verir. Bu dövrün əsas böyük məktəbi Şirvan-Abşeron və Naxçıvan memarlıq məktəbləri haqqında danışmaq olur. Şirvan-Abşeron məktəbinə Bakıda, Şamaxıda, həm də Şirvanşahar dövrlərinin ərazisinə daxil olan yerlərdə tikilmiş memarlıq abidələri daxildir. Bu məktəb üçün daşdan hazırlanmış abidələr səciyyəvidir. Şirvan ustaları daş üzərində oymaçılığın mahirsənətkarı olmuşlar.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin əhatə etdiyi ərazidə isə əsas etibarilə kərpic binalar tikilmişdir. Memarlar kərpic müxtəlif formalara salmaqla, bişmiş kərpicdən ən mürəkkəb ornamentlər tərtib etmişlər.

Bu dövrü əhatə müasir nümunə Azərbaycanın ən tanınmış muzeydänkənar abidəsi olan tarixi dürüst məlum olan Sınıq qaladır. Belə ki onun kitabəsindən məlum olur ki, qala 1078-ci ildə tikilmişdir. Onun usta Əbubəkr oğlu Məhəmmədin sifarişilə tikildiyi bildirilir. Ehtimal olunur ki, qalanın memarı özüdür. Sınıq qala minarəsi Bakıda, İçərişəhərdədir və onun yanında kiçik bir məsciddə var. Minarə silindrik daş qüllələrdən ibarətdir. Minarənin yuxarisına çıxmaq üçün tikilmiş daş pilləkan vintvari şəkildə olub, qülənin içərisində yerləşmişdir. Minarənin yuxarisında əzançının gəzinəsinə məxsus olan artırmada vardır ki, bu 3 mərtəbəli staktilər vasitəsilə saxlanılır. Memarın məharətinə dəlalət edən xüsusiyyətlərdən biri də qülənin aşağıdan yuxarı inəlməsidir. Bu minarənin kobudluğunu azaldır.

Tikintisi bu dövrə təsadüf edən Bakının ən məşhur muzeydänkənar abidələrindən biri də Qız qalasıdır. Bu qala Xəzər dənizinin sahili boyu uzanan Nefçilər prospektinə yaxın bir qaya üstündə ucalır. Ən az 800 ildən bəri 29m hündürlüyü ucalan Qız qalasının qeyri-adi memarlıq forması öz əzəməti ilə diqqəti cəlb edir. Bu qala XII əsrdə Davud oğlu Mesud tərəfindən tikdirilib. Bunun qalanın daş kitabəsində kufi xəttilə “Qübbə Məsud Bin Davud” sözləri sübut edir və yazı verir. Əhəng daşdan tikilmiş qala nəhəng qaya üzərinə salınıb. Tikintiyə “Qız qalası” adı verilməsi belə möhdəşəm qalanın alınmaz, məğlubedilməz olduğu rəmzi işarədir. Tədqiqatçıların bir qismi tikintinin müdafiə qalası olduğunu güman edirsə, ikinci qisim onun daha qədim abidə olduğunu və atəşpərəstlik məbədi kimi inşa edildiyini ehtimal edir. Bakıdakı qız qalası memarlıq formasına görə şərqdə yeganə abidədir. Yuxarıya qalxdıqca daralan silindril gövdə şərq tərəfdən bütöv bir dayaq divara söykənilib. Silindrik hissə içəridən 8 mərtəbəyə bölünüb. Hər mərtəbə daşdan bölünmüş gümbəzlə örtülüb. I-II mərtəbəyə asma nərdivanla qalxması nəzərdə tutulub. III mərtəbə və sonrakı mərtəbələr isə bir-birilə qalınlığı 5 m olan divararası daş pilləkan lərləşir. Mərtəbələrin hər birində azı 250 nəfər gizlənə bilərdi. Qalanın diametri 16; 16,5 m. 1963-cü ildə “Qız qalası”nda arxeoloji qazıntılar aparılmış, buradan və onun ətrafından gil qablar, saxsı, şüşə qab parçaları, yazılı daşlar, su quyusu da tapılmışdır.

Bu dövrə təsadüf edən daha əzəmətli muzeydänkənar abidələrdən biri də Mərdəkandakı dairəvi qaladır.

Qala 1232-ci ildə Məsudun oğlu Əbdülməcrid tərəfindən tikilərək Şirvanşahlar Fərruxzadın oğlu Keşasının zamanına təsadüf edir. Qala dairəvi donjondan və onu əhatə edən qala divarlarından ibarətdir. Quruluşuna görə tipik feodal qəsridir. 1954-56-cı illəri aparılan bərpa işləri zamanı bu divarlar meydana çıxarılmış, bərpa edilmişdir. Abidənin əsas hissəsini təşkil edən dairəsi bürc-donjon daxildən üç mərtəbəlidir. Mərdəkan bürcü xaricdən silindrik bir gövdədən və gövdənin qurtaracağına təşkil edən maşqullar qurşağından ibarətdir. Maşqulların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müdafiəçilər bunların arxasındakı məsafələrdən qalanın dibinə yaxınlaşan düşmənə daş, ox və digər zərbələr endirə bilsinlər.

Abşeronun qədim müdafiə tikililərindən biri də Bakı şəhərinin qala divarlarıdır. İlk divarların XII əsrdə tikildiyi ehtimal olunur. 1955-ci ildə aparılan bərpa işləri kitabənin olduğu bir daşı tapmış və uradakı yazıdan məlum olmuşdur ki, XII əsrdə ilk divarlar tikilmişdir. Sonralar XV-XVII əsrlərdə Bakının qala divarları dəfələrlə dəyişmiş və şəhərin ətrafında ikinci bir divar tikilmişdir. Ona görə də, Bakı qala divarları indiki şəkildə əsas etibarilə XV-XVII əsrlərin abidəsi hesab edilir.

“Bayıl daşları” adı ilə tanınan digər muzeydənkənar abidə vaxtilə şəhər olmuş, yazılar dənizə batmış tikilidən xəbər verir. Bu tikinti hələ XVIII əsrdən başlayaraq bir sıra alim, dənizçi və səyyahların özünə cəlb etmişdir. Belə düşünmək olar ki, həmin abidə tikilən zaman Xəzər dənizinin səviyyəsi indikindən xeyli aşağı olmuş, binanın tikildiyi yerdə quruda bir təpədən ibarət olmasını sübut edir. Müxtəlif illərdə, məsələn, 1782-ci ildə rus xəritəçiləri tərəfindən hazırlanmış Bakı limanının xəritəsində “Bayıl daşları”nın sudan çıxarıldığı qeyd edilib. 1939-cu ildə Xəzərin səviyyəsinin yenidən aşağı düşməsi nəticəsində “Bayıl daşları” quruya çıxarılaraq onun öyrənilməsinə başlanılmışdır. Tədqiqatların nəticəsi bunu söyləməyə imkan verir deyək ki, “Bayıl daşları”nın uzunsov bir təpə üzərində hər tərəfdən divarla əhatə edilmiş və divarın döngələrində qüllələr yerləşən bir tikinti olduğu aydınlaşdırılmışdır. Divarın əhatə etdiyi sahədə bir sıra binaların bünövrələri də meydana çıxmışdır.

“Bayıl daşları”ndan 600-ə yaxını üzərində yazılar, bu yazılar arasında insan, quş, heyvan təsvirləri, nəbati ornamentlər oyulmuş su altından çıxarılmış daşlardır. Bu daşlar üzərinə memar Əbdürrəşid oğlu Zeynəddin Şirvani adına və 1235-ci il tarixinə rast gəlirik. Bu memarlıq abidəsinin hansı məqsəd üçün tikilməsi mülahizəsi üzərində yekdil qəti bir fikir söylənilmir. Lakin təkcə onu nəzərə alsaq ki, bu tikilidə isdər dini, isdərsə də müdafiə xarakterlisübutlu dəlil olmadığını nəzərə alsaq, bu tikilinin karvansaray məqsədilə inşası haqqındakı mülahizə daha doğru olar. Bunu sübut edən digər mühüm amil onun dəniz yaxınlığında tikilməsidir.

Bu dövrdən miras qalmış əsas muzeydənkənar abidələrdən biri də gümbəz və türbələrdir. Belələrindən Marağada tikilmiş və tarixi 1148-ci ilə aid olan, xalq arasında “Qırmızı gümbəz” adlandırılan abidədir. Onun bişmiş qırmızı kərpicdən hazırlanması üçün belə adlandırılıb. Bu abidənin xalqımız üçün əhəmiyyətli cəhəti ilk dəfə olaraq bu abidədə firuzə rəngli kaşidan istifadə olunmasıdır. Abidənin memarı kitabədə qeyd olunduğuna görə Bəkir Məhəmməddir. Bu gümbəz kub şəklində aşağı hissədən və üzərindəki çadırvarı gümbəzlə örtülü hissədən ibarətdir.

Bu şəhərdə XII əsrə aid olan digər iki gümbəz dairvi bürc formasında olan abidə, digəri isə Göy gümbəzdür. Dairəvi gümbəz 1162-ci ildə tikilmişdir. Göy gümbəz 1196-cı ildə göy kaşidan istifadə eildiyi üçün bu cür adlandırılmışdır. Göy gümbəz 8 bucaqlı bir abidədir. Bu abidənin Naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən tikildiyi ehtimal olunur.

Mövzu-№ 7. Naxçıvan abidələri. Memar Əcəmi

Müasir günədək qorunub saxlanan muzeydänkənar memarlıq abidələri arasında Naxçıvan abidələri xüsusi yer tutur. Naxçıvanda XII əsrdə və daha sonralar XVI əsrdə yaşayıb yaratmış memarlar abidələr üzərindəki kitabələrində özləri haqda “Naxçıvanlı bəna” kimi məlumat verirlər. Bunlardan daha görkəmlisi Naxçıvanın müasir və Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əbubəkr oğlu Əcəmidir. Naxçıvandan diqqəti daha çox cəlb edən iki memarlıq abidəsi, məhz Əcəminin adı ilə bağlıdır. Bunlardan birincisi, xalq arasında Atababa adı ilə məşhur olan abidədir. Bu da kitabədən məlum olduğu kimi Yusif Küseyir oğlunun türbəsidir. Bu 1162-ci ildə tikilib. Türbə xaricdən və daxildən 8 küncüdür və iki hissədən ibarətdir, yeraltı sərdabədən və yerüstü tikintidən. Səthlərin hamısı müxtəlif həndəsi ornamentlərlə örtülmüşdür. Türbənin yerüstü hissəsi xaricdən səkkizküncü piramida şəkilli gümbəz, daxildən isə, çatma tağşəkilli gümbəzlə örtülmüşdür.

Əcəminin digər məşhur əsəri xalq arasında “Atabəy gümbəzi” kimi tanınır Möminə xatun türbəsidir. O, 1187-ci ildə tikilmişdir. Türbənin hündürlüyü 25 m-dən artıqdır, dağılmış gümbəzin hündürlüyünü də nəzərə alsaq o, 35 m-dir. Belə güman edilir ki, Möminə xatun Eldənizlər dövrünün banisi Atabəy Şəmsəddin Eldənizin və ya onun oğlu Cahan Pəhlivanın arvadıdır.

İki qatdan- yeraltı sərdabə və yerüstü tikintidən ibarət olan bu abidənin sonda bir hissəsi başqalarına təsadüf edilməyən şəkildədir. Sərdabənin mərkəzində ucalan bir dəstək, tağlar vasitəsilə çoxbucaqlı sərdabənin yaşlı gümbəzini saxlayır. Sərdabənin quruluşuna diqqəti cəlb edən digər cəhət onun içərisində yer olmasıdır. Yerüstü tikintidə memarlıq bölgüsündən və bəzəklərdən istifadə edilmişdir.

Memar bu abidə üzərində işləyərkən qırmızı rəngli kərpiclə kifayətlənməmiş, abidənin bütün 10 səthini örtən ornamentin düyün nöqtələrinə və yuxarı qurşaqdakı yazdara bənzəyən kaş vurulmuşdur.

Əcəminin digər əsəri dağıdılmışdır. Cənubi Azərbaycanda qalan bir sıra abidələr, xüsusilə, Urmiyədəki Səqunbənd türbəsi, Marağadakı Göy gümbəz Əcəminin yaradıcılığına xas olan cəhətlərə malikdir. Əcəminin yaradıcılığı memarlıq üslubu XII-XIV əsrlərdə Naxçıvana yaxın məntəqələrdə tikilmiş binalara öz təsirini göstərmişdir.

Culfa yaxınlığındakı Cuğa kəndinin ətrafında əhali arasında “Gülüstan” adı ilə məşhur olan daşdan tikilmiş bir türbə var. Üslub xüsusiyyətlərinə görə onun XIII əsrə aid olduğu güman edilir. İki mərtəbəli tikinti olan bu türbənin aşağı hissəsi sərdabə kimi istifadə olunmuşdur. Yuxarı mərtəbə, binaya abidə mahiyyəti verməyə məxsus bir quruluşdur.

Mövzu-№ 8. Marağa rəsətxanası

Qədim Şərqi ilk və ən mükəmməl rəsətxanasıdır. Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərində yerləşən Rəsətxana 1259-cu ildə yaradılmışdır. Dünyanın hər zaman diqqət mərkəzində olan bu rəsətxana 1271-ci ilə qədər tikilmişdir. Rəsətxana Misirdən Çinə qədər geniş bir ərazinin görkəmli alimlərini öz ətrafına toplayaraq həmin dövrün bütün elmlərlə məşğul olduğu üçün bir növ akademiyanı əvəz edirdi. Rəsətxana haqqında məlumat verən əsərlərdə qeyd olunduğuna görə onun memarı Fəxrələdin Əhməd ibn Osman Mərəğayi olmuşdur. Həmin dövrdə rəsətxanada planetlərin şəkilləri dairələr 12 bürcün təsviri yer üzünün adaları, dənizlərin xəritəsi, coğrafi en və uzunluq ölçülərinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Təxminən 52 il fəaliyyət göstərən Marağa rəsətxanası 600 ildən sonra XIX əsrin ortalarında tədqiq olunmağa başlamışdır. Marağa rəsətxanasının banisi görkəmli Azərbaycan alimi N.Tusi olmuşdur. N.Tusi rəsətxana qurmaq haqqında çoxdan fikirləşirdi. 1 ildəndə a bir müddətdə Tusi rəsətxananın tikiləcəyi yeri müəyyənəşdirir, eyni zamanda astronomik cihazlar hazırlayır, müxtəlif şəhərlərdən burada yaradılacaq kitabxana üçün qiymətli kitablar əldə edilib və rəsətxanada araşdırmalar aparmaq üçün dünyanın bir çox alimləri dəvət edilir. Tusi özü Zici Elxalu (Elxanilərin astronomik cədvəlləri) adlı əsərində belə yazır. Halbuki xanın ətraf vilayətlərdən astronomok müşahidələr apara bilən alimləri çağırmağı tələb edib, Mosuldan, Dəməşqdən, Tiflisdən, Qəzvindən rəsətxana üçün tələb olunan məbləğ əldə edildi. Marağa rəsətxanasının tikintisi 1259-cu ildən Marağa şəhərinin qərbindəki tərənin üstündən başlanır. Nəsrəddin binanın layihələndərilməsində və astronomik cihazların quraşdırılmasında şəxsən iştirak edir. Görkəmli astronom və konstruktör Müəyyəddin Ordubadi birlikdə onlar rəsətxanada 5 yeni bir o qədərdə köhnə konstruksiyalı astronomik cihaz quraşdırırlar. Yeni konstruksiyaları alimlərin özləri işləyib hazırlayır, bundan başqa Marağa rəsətxanasında bir sıra astronomik məsələlərin həlli üçün zəruri sayılan həmçinin tədris məqsədilə istifadə olunan yer və göy qlobusları da hazırlanırdı. Ordubadinin oğlu Məhəmməd tərəfindən hazırlanmış göy qlobuslarından biri bizim günlərə qədər çatmış, hal-hazırda Almaniyada saxlanılır. Rəsətxananın nəznində 400 000 kitab saxlanan kitabxana və bu elmi mərkəzi kadrlarla təchiz etməkdən ötrü məktəb fəaliyyət göstərirdi. Rəsətxanada müsəlmanlarla eyni zamanda və ya birgə xristianlar və buddilər, nestruianlar, indaistlər çalışırdı. Burada çalışanlar türk, fars, ərəb, yəhudi, gürcü, çinli, tatar, monqol və d. millətlərin nümayəndələri idilər. Tusinin bu rəsətxanası öz həcminə görə şərqi bütün məşhur rəsətxanalarını geridə qoyurdu.

Mövzu-№ 9. XV əsr Azərbaycanda memarlığın inkişafı

Müasir dövrdə qorunub saxlanılan muzeydänkənar memarlıq abidələrinin əsas hissəsi XV əsrdə Azərbaycan memarlığının inkişafını müəyyənləşdirən əsas amillərdən ən başlıcası Şirvanşahlar dövlətinin möhkəmləndirilməsi olmuşdur. Təsərrüfatın möhkəmləndirilməsi inşaatın inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. XV əsr Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin ən çox inkişaf etdiyi dövrdür və ən görkəmli abidələr də, məhz bu dövrün məhsuludur.

1456-cı ildə Təbrizdə tikilən Göy məscid XV əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli abidəsidir. Bu məscid böyük kvadrat şəkilli mərkəzi salondan və onun ətrafında qruplaşdırılmış 9 kiçik otaqdan ibarətdir. Məscidin salonu və bütün otaqları gümbəzlərlə örtülüdür. Hazırda məscid çox dağınıq haldadır. Məscidin tərkibində dekorativ vasitələrdən geniş miqyasda istifadə edilmişdir. Ornament bəzəyi ilə yanaşı, burada gözəl işlənmiş kitabələrdə tətbiq edilmişdir. Bu kitabələrdən biri abidənin müəllifi Neymətullah Nəvvab oğlunun olduğunu göstərir.

Bu günə qədər qorunub saxlanan memarlıq abidələrindən biridə Məzərə kəndində Dıribala adlı türbədir. Hazırda o, dağınıq haldadır. XIX əsrdə abidəni yenidən tədqiq etmiş rus şərqşünası Dom bu abidənin üzərindəki tarixi oxumuşdur. Bu 1402-ci il idi. Dıribala türbəsinin yerləşdirilməsi ümumi quruluşu etibarilə nadir bir tikilidir. Abidənin tikilməsi üçün dərənin kənarındakı qayada süni mağara seçilmiş və abidə onun içərisində tikilmişdir. Məqbərə iki mərtəbəlidir. Kitabənin bir hissəsi ovulub töküldüyündən memarın adı bizə məlum deyil. Kitabənin salamat yerində belə yazılıb: "... Ustad Hacının oğlu".

Bakıdan kənarında olan XV əsr Şirvan abidələrinin ən görkəmlisi İsmayılı rayonu Həzrə kəndindəki türbədir. Buradakı altı türbədən dördü indiyədək qalmaqdadır. Bunlardan ikisi bu əsrdə tikilmişdir. Bunlardan ən gözəli 1442-ci ildəki Şeyx Bədrəddin məqbərəsidir. Onun səkkizbucaqlı gövdəsi və onu örtən səkkizbucaqlı piramida şəkilli türbəsi var. Türbəyə giriş qapısının yuxarısındakı kitabədən onun ustadı Zahirin oğlu Yusif tərəfindən tikildiyi yazılıb.

Həmin kənddəki digər türbə əvvəlki türbənin eynidir, Lakin burada türbənin gövdəsi ilə gümbəzin arasında karniz sadə qurulmuşdur. Onun Şeyx Mənsurun şərəfinə tikildiyi aydınlaşdırılır.

Tarixin keşməkeşliyindən inamla çıxmış möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri də Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksidir. Saray binası Şirvanşah I Xəlillullah dövrünə təsadüf olunur. Saray binasının komplektləşdirilməsində ən qədim bina olduğu ehtimal edilir. Bir mülahizəyə görə sarayın yerində vaxtilə bir mərtəbəli bina olmuş və sonra ikinci mərtəbə tikilərək indi gördüyümüz saraya çevrilmişdir. Sarayın giriş hissəsi sadə, lakin əzəmətli bir portal yerləşir ki, oradan da sarayın ikinci mərtəbəsinə qalxaraq səkkiz bucaqlı bir salona daxil olmaq mümkündür. Burdan sarayın bir sıra otaqlarına yol vardır. Hər mərtəbədə 24 otaq vardır. Sarayın istər daxili, istərsə də xarici görkəmi vardır. Burada diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri dənizə tərəf çevrilən fasadın girintili-

çıxıntılı şəkildə həllidir. Güman etmək olar ki, memar hər vasitə ilə saraydan dənizə mənzərə açılmasını nəzərdə tutmuşdur.

XVI əsrdən dağınıq bir halda duran saray binası, 1932-1934-cü illərdə təmir və bərpa edilmişdir, lakin ikinci mərtəbə otaqlarının damı dürüst təyin edilmədiyindən şərti olaraq indiki formada düzəldilmişdir.

Kompleksin ən maraqlı və gözəl binası saraylar zamanı tikilmiş Divanxana adı ilə tanınan abidədir. O, divarla əhatə edilmiş həyətin ortasında yerləşdirilmişdir. Divanxananın üzərində tarixini və nə məqsəd üçün tikildiyini göstərən kitabə qalmamışdır. Odur ki, şərti olaraq Divanxana, yəni məhkəmə idarəsi adlandırıldı. Divanxananın əsasını səkkizbucaqlı bir salon təşkil edir. Onu 5 tərəfdən əhatə edən eyvan və həyəət divarları boyu yerləşən eyvanlar, orada həmişə kölgə olmasını təmin edir.

Divanxana istər öz plan quruluşu, istərsədə detalların zərifliyi və zənginliyi ilə misli olmayan bir tikilidir. Buradakı daş üzərindəki oyma öz zərifliyi ilə hər kəsi heyran edir. Giriş portalının yuxarı hissəsində yerləşmiş nəbatı ornamentlər son dərəcə məharətlə oyulmuşdur. Divanxana böyük olmasa da, möhtəşəm təsir bağışlayır.

Şirvanşahlar sarayının aşağı həyətidən iki tikinti var- biri məscid, digəri Şirvanşah türbəsidir. Türbəni 1435-ci ildə Şirvanşah I Xəlilullah ana və oğlunun dəfni üçün məqbərə tikdirmişdir. Abidəni yaradan memarın adı portalın üzərindəki qönçənin içərisində yerləşdirilmişdir. Mürəkkəb bir naxış şəklində olan həmin kitabədə memarın adının yazılması son zamanlar aşkar edilmişdi. Özünü memar Əli adlandıran bu ustad həqiqətən böyük məharətlə yaratdığı ornament kompozisiyası içərisində öz adını gizlətməmişdir.

Türbənin planı belə tikintilər üçün səciyyəvi şəkildədir. Binaanın düzbucaqlı quruluşunun mərkəzi hissəsini gümbəzlə örtülmüş bir salon, salonun bucaq tərəflərinin isə, kiçik otaqlar tutur. Türbəyə gözəllik verən hissə onun şərq tərəfə yönəldilmiş baş fasadıdır. 1946-cı ildə türbənin daxilində aparılan qazıntı zamanı kaşıqırıntıları, hətta Azərbaycanın digər abidələrində təsadüf edilməyən kaşı növü də aşkar edilmişdir. Füzəyəyi rəngli kaşı parçaları üzərində qızıl suyu ilə müxtəlif ornamentlər tapılmışdır. Qazıntılar zamanı döşəmənin qəbirləri də açılmış və yeddi adamın skleti çıxarılmışdır.

Mövzu-№ 10. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəbi

Azərbaycan memarlığının inkişafında XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində mərkəzləşmiş səfərlər dövlətinin misilsiz təsiri olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın şıcal ərazisi o cümlədən Şirvan da bu dövlətin tərkibində idi. Ölkənin siyasi və iqtisadi mərkəzləri cənubdakı şəhərlərə köçür. Təbriz həm siyasi-iqtisadi, həm də mədəni mərkəzə çevrilir.

XVI əsrdə Təbrizdə Azərbaycan miniatür məktəbi yeni yüksək inkişaf dövrü keçir. Təbrizlə yanaşı Ərdəbil, Bakı və Şamaxı memarlığının inkişafı ilə əlaqədar ən əhəmiyyətli şəhərlər arasında idi. Keçmişdə memorial əhəmiyyətli türbələr Səfəvilər dövründə tamamilə dini mahiyyət kəsb edir. Türbənin ətrafında məscidlər tikilərək dini ocaqlara çevrilir. Ərdəbil kompleksi və Gəncədəki “Göy imam” kompleksi buna misaldır.

XVI-XVIII əsrlərdə (xüsusilə, XVII əsr) şəhərlərin və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir sıra karvansaralar tikilir, bu dövrdə yol kənarı karvansaralardan daha çox şəhər karvansaraları tikilir.

Həmin dövrdə şəhərsalma işlərində də irəliləyişlər olur. Bakıda şəhərin mərkəzi hissəsi Şirvanşahlar sarayının yerləşdiyi nöqtədən İçərişəhərin dənizə daha yaxın hissəsinə köçürülür. Bu gün Şamaxı darvazasından başlayaraq Salyan darvazasına qədər uzanan yerdə ticarət küçəsi salınır. Bu küçənin başlanğıcında Bakı xanlarının sarayı, daha sonra “Qız qalası” ətrafında isə karvansara örtülü bazar və dəniz kənarındakı karvansaralar kompleksi əmələ gəlir.

Azərbaycan memarlığının sənət nümunəsi kimi Ərdəbil-Səfəvi dövlətində tikilən Şeyx Səfi Türbəsi kompleksi xüsusi yer tutur. Burada səfəvi Kərimin, ulu babası Şeyx Səfi basdırıldığı üçün XVI-XVII əsrlərdə Ərdəbilə Səfi nəslindən olan şahlar diqqət yetirir, Ərdəbil bir ticarət şəhəri olmaqdan başqa səfəvi dövlətinin böyük ziyarətگاهی mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərin inkişafını XVII əsrdə müəyyənləşdirən ən böyük memarlıq kompleksi Şeyx Səfi türbəsi əsasında yaranmış binalar kompleksi idi. Burada Şeyx Səfi türbəindən başqa bir neçə türbə, o cümlədən I Şah İsmayılın türbəsi “Çınıxana” deyilən bir məscid, ziyarətçilərinin qalmasına məxsus otaqlar daxildir.

İncəsənət tarixində görkəmli abidə sayılan “Şeyx Səfi xalçası” nəzərdən keçirdiyimiz ziyarətgah üçün XVI əsrdə toxunulmuşdur.

Kompleksin yerləşdiyi yer Ərdəbilin bazar meydanı qarşısındadır. XVI əsrdə bu türbəyə bitişik ziyarətə gələnlərin ibadəti üçün məscid tikilmişdir. Digər bina “Çınıxana” adlanan binadır ki, burada saxsı qabların saxlanması nəzərdə tutulmuşdur.

XVI əsrdə Azərbaycanda tikilən və səfəvilərlə əlaqədar olan bir binada Qusar rayonunun Həzrə kəndindəki Şeyx Cüneyd türbəsidir. O, şah İsmayıl Səfəvinin babası idi. XV əsrdə Şirvana etdiyi hərbi səfər zamanı öldürülmüş və Həzrə kəndində basdırılmışdır. 1544-cü ildə Səfəvi hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra həmin türbəni tikdirmişdir. Türbənin daxili divarları 2m hündürlüdə qədər badımcanı və füzəyəyi kaşı ilə örtülmüşdür.

Quba rayonu Ağbil kəndindəki 8 bucaqlı türbə, bundan əlavə, biri 1537-ci ildə tikilmiş (kitabədə belə yazılır) digər 3 türbədə tikilmişdir. Bunlardan yalnız biri tam dağılmış, digərləri muzeydənkənar obyekt kimi mövcuddur.

Bu dövrə aid muzeydənkənar abidələrdən bir qismi də Gəncə ərazisinə məxsusdur. A.Bakıxanovun verdiyi məlumatlara görə Gəncə Cümə məscidi Məşhur memar Bahaddın tərəfindən tikilmişdir.

Gəncənin ən məşhur abidəsi kərpicdən tikilmiş Göy imam məscididir. Onun günbəzinin xarici səthi kaşılı kərpiclə örtülmüşdür. Abidənin içərisində olan mərmər tava üzərindəki kitabədə həmin binanın 1879-cu ildə təmir olunduğunu göstərir.

XVII əsrdə Abşeronda Şirvan memarlığının ənənələrini qoruyub saxlayan ən səciyyəvi nümunə, 1663-cü ildə Nardaranda tikilən məsciddir. Binanın üzərindəki kitabədə abidənin memar Muradəli tərəfindən tikildiyi göstərilir. Bu abidə Bakı Şirvanşahlar saray binası səviyyəsində duran yüksək keyfiyyətlə tikilən abidədir.

Mövzu-№ 11. XVII-XIX əsrlər Azərbaycan memarlığı

Muzeydənkənar obyekt kimi Ordubaddakı abidələr də böyük əhəmiyyət kəsb edir. XVII əsrin axırlarından tikilməsi ehtimal edilən Ordubad mədrəsəsi ikimərtəbəli olub,

hücrələrin qarşısında kiçik eyvanları yerləşmişdir. Digər abidə isə elə buradakı cümə məscidi olub, onun tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu ehtimal edilərək, lakin XVII əsrdə yenidən bərpasına görə, məhz bu dövrə aid edilir.

Şamaxı yaxınlığındakı Kəlləxana adlanan ərazidə 9 türbə tikilmişdir. Lakin indi bunların sayı 8-dir. Kitabələrdən məlum olur ki, bu türbələr 1663-cü ildə Əbdüləziminin rəhbərliyi ilə tikilmişdir.

Bu dövrə aid olan və bu günə qədər qorunub saxlanılan abidələrdən ictimai ehtiyaclara aid olan bir sıra binaların da adlarını çəkmək olar. Ağsu yaxınlığındakı körpü, Naxçıvanın Qazançı kəndi yaxınlığında 1551-ci ildə biraşırımlı olan “Qozbel” körpü, habelə ovdan, hamamları da göstərmək olar. O zamanın hamamları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir: daxili quruluşuna görə 2 qrupa bölünürdü; I qrupa soyunma otağı; II qrupa yuyunma otağı aiddir. Hər iki qrup arasındakı yol elə qurulurdu ki, isti suyun buxarı yuyunma, soyunma otağına keçə bilməsin. Hamamlarda diqqət cəlb edən cəhət, onların öz yanacaq qızdırılmasının təmini idi. I növbədə hamam binaları çox vaxt yarıya qədər torpağın içərisinə salınırdı. O biri tərəfdə su qızdıran ocaqdan çıxan qızmış hava kanallar vasitəsilə döşəmənin altına buraxılır və döşəmənin qızması binanın daxilində lazımi temperaturu təmin edirdi.

Belə quruluşa malik hamamlar muzeydənkənar obyektlər kimi Bakı, Abşeron kəndlərində, İsmayılının Basqal kəndində, Qubada qalmaqda, Hətta istifadə olunmaqdadır.

Dövrümüzə yaxın olan əsrlərdə yəni XIX əsrlərdə Azərbaycanın memarlıq tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən möhtəşəm abidələr yaradılmışdır. XVIII əsrdə İran dövləti zəiflədikdən sonra Azərbaycanda bir sıra müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar əmələ gəldi. Ölkənin xanlıqlara parçalanması yeni şəraitin yaranmasına səbəb olur. Bir sıra şəhər və yaşayış məntəqələri, xanlıqların mərkəzinə çevrilir. Bu əsrdə bəzi yeni şəhərlər əmələ gəlir ki, bunlara Şuşa, Nuxa, Quba aiddir. Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə kimi şəhərlər isə, əvvəlki əhəmiyyətini itirir.

1859-cu ilə qədər xeyli inkişaf etmiş Şamaxı həmin il baş verən şiddətli zəlzələ nəticəsində dağılır. 1860-cı ildə quberniya mərkəzi Bakıya köçürülür.

XVIII əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Nuxanın quruluşu haqqında şəhərin 1853-cü ildə tərtib edilmiş ümumi planı yaxşı təsəvvür yaradır. Burada şəhərin Dabbağlar, Köhnə kənd və digər məhəllələrinin adını öyrənirik. XVIII əsrdən və XIX əsrin əvvəllərindən bizim zamana kimi az abidə qalmışdır. Qalan abidələr də əsas etibarilə xanlıqların öz ehtiyatları üçün tikdirdiyi saraylardan, qala və türbələrdən ibarətdir.

Dövrün ən maraqlı abidəsi “Bərdə imamzadəsi” adlanan türbədir. Abidə türbə kimi tikilərək XVIII əsrdə yenidən tikilərək məscidə çevrilmişdir. Bu abidənin 4 minarəsi, gümbəzi və geniş çatma tağlı giriş eyvanı var.

Digər maraqlı abidə Ağdamdakı Əsgəran qalasıdır. Bu qala Qarabağ xanı Pənah xanın zamanından tikilmişdir. Qala qar-qar çayının iki sahilində tikildiyi üçün ikihissədən ibarətdir. Qala müdafiə xarakterlidir. Yeri çay daşlarından tikilmiş bu qala təbiətlə vəhdət təşkil edir.

Həmin əsrdə tikilən qalalar içərisində Nuxa və Şuşadakı qalaları da qeyd etmək olar.

Əsgəran, Şuşa qalalarının bu günkü taleyi haqqında təəssüf ki, heçnə demək mümkün deyil.

XVIII əsrin ən qiymətli və möhtəşəm abidəsi Şəki xanlarının Nuxadakı sarayıdır. Bu abidə Nuxa qalasının daxilində yerləşmişdir. Sarayın tikilmə tarixi 1796-cı ilə aid edilir.

XIX əsr mənbələrindən məlum olur ki, Xocalı Zeynalabdin adlı şəxs tərəfindən tikilmişdir.

Saray iki mərtəbəli olub, eyni quruluşa malikdir. Mərkəzdə böyük salon və salonun hər iki tərəfindəki dəhlizlərə bitişən yan otaqlar var. İstər mərkəzdəki salonlar və istərsə də kənardakı otaqların fasada çıxan hissələrində pəncərə əvəzinə Azərbaycanın yaşayış binaları üçün səciyyəvi olan şəbəkələr işlənmişdir.

Nuxa xan sarayı maraqlı memarlıq abidəsi olmaqla yanaşı, burada müxtəlif sənət nümunələrində toplanmışdır. Suvaq üzərində rəngli naxış, şəbəkələri təşkil edən ağac oyma, saray və otaqlardakı divar rəsmləri qiymətli sənət əsərləridir. Bu saray sonrakı əsrlərdə dəfələrlə təmir və bərpa edilmişdir. Sarayın divar daşları nəbati ornament kompozisiyalarından, ov və müharibə səhnələrindən ibarətdir. Bu təsvirlərin çəkilməsində əsasən göy, qırmızı, qızılı, sarı rənglərdən istifadə edilmişdir. Saray binasının müxtəlif yerlərində həmin abidə üzərində işləyən nəqqaş və ustaların adı qeyd olunmuşdur. Məsələn, ikinci mərtəbənin tavanındakı təsvirlərdə ustad Abbasqulu, XIX əsrin axırlarında ikinci mərtəbənin divar təsvirlərini yenidən təmir edən qarabağlı usta Qənbərin adı qeyd edilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinə rəvnəq verən muzeydən kənar abidələrdən biri də Suraxanıdakı Atəşgah adı ilə tanınan məbəddir. Düzdür, memarlıq və bədii cəhətdən müstəsna təşkil etməsə də, bu abidə tarixi abidə kimi əhəmiyyətlidir. Abidə beşbucaqlı həyətin ətrafında tikilmiş otaqlardan və həyətin ortasında yerləşmiş dörd bucaq, yan tərəfləri açıq və üstü gümbəzli bir tikilidən ibarətdir. Vaxtilə borularla gətirilmiş qaz buradan çıxır və daima yanırdı. Məbədin atəşgah adlanması da buradan irəli gəlir. Həmin məbəd Hindistandan gəlmiş atşpərəstlərin məbədi olmuşdur. Burada hücrələrin üzərində hind dilində bir sıra kitabələr var. Abidənin planı karvansaralara oxşayır.

Xanların şəxsi ehtiyacları məqsədilə tikilən abidələrdən biri də Şamaxı qəbiristanlığında "7 gümbəz" adlı türbədir. Hazırda bunlardan 4-ü qalmış, digərləri dağılmışdır. Ən sonuncu türbə Şamaxı xanı Mustafanın ailəsinə mənsubdur. Bu türbələrin birinin üzərindəki kitabələrdə onun 1810-cu ildə Mustafa xanın anası üçün tikildiyi göstərilir.

Mövzu-№ 12. Azərbaycanda muzeydən kənar abidələrin öyrənilməsi

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycanda müxtəlif sahələri, səyyahlar, əntiqşünas, mühəndislər, qulluqçular, hərbi işçilər və başqaları həvəskarlar ölkəmizin ərazisində yerləşən maddi-mədəniyyət abidələrin öyrənilməsində və onların qeydə alınmasında müəyyən işlər görmüşlər. 1834-cü ildə fransız səyyahı Dyubua de Montere Xanlar rayonunun ərazisindən müxtəlif dövrlərə aid 30-a qədər qiymətli abidəni tədqiq edib təsvirini vermişdir.

Keçən əsrin sonlarında Gədəbəydə alman kapitalisti Simensin mis mədənlərində elektrik vəzifəsində çalışan V.Belhk, habelə Gəncədə alman dili müəllimi olan E.Resler Azərbaycanda, Kiçik qafqaz dağları zonasında bir sıra abidələrdə arxeoloji qazıntı işləri

aparmış və xeyli materiallar əldə etmişlər. Bunların bir qismini Almaniyanın Berlin, Münxen və Hamburq muzeylərinə göndərmişlər.

XIX əsrin sonlarında fransız alimi Jan de Morqan Lənkəran zonasındakı abidələri öyrənərkən oradan tapdığı materiallar əsasında əsər yazıb. Feansada nəşr edilmişdir (O topladığı materialları Sen-Jermen muzeyinə satmışdır).

Ölkəmizin abidələrinin öyrənilməsində rus alimləri də böyük maraq göstərmişlər. Belə ki, A.A. İvanovski Gədəbəydə, Xocalı və Füzuli rayonlarında qəbir abidələrini açaraq əldə etdiyi materiallar əsasında nəşriyyat cəhətdən qiymətli əsər yazmışdır. Onun topladığı materiallar Moskva Dövlət Tarixi Muzeyindədir.

Lakin bu adları qeyd edilən tədqiqatçıların heç biri müəyyən tarixi məsələnin həllini bir məqsəd kimi qarşıya qoymamışlar. Onları maraqlandıran yeganə cəhət qiymətli və bəzəkli muzey ekspanatlarını əldə etmək idi.

1920-21-ci illərdə Azərbaycanda abidələr qeydə alındı və mühafizəsi üçün müəyyən tədbirlər görüldü.

Mövzu-№ 13. Muzeydənkənar abidələrin qorunması və mühafizəsi

İlk dəfə 1923-cü ildə Muzeydənkənar maddi-mədəniyyət abidələrinin tədqiqi və mühafizəsində mərkəzi orqan sayılan Arxeoloji Komitəsi və Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət yarandı. Bundan sonra Azərbaycanın qədim və orta əsrlərə aid abidələri planlı şəkildə öyrənilməyə başlandı. Bu abidələrin öyrənilməsində D.Şərifov, Ə.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə kimi alimlərimiz çalışırdı.

1932-ci ildə mədəniyyət abidələrini mühafizə edən xüsusi komitə yarandı. 1949 və 51-ci illərdə abidələrin qorunması və muzeydənkənar tarixi obyekt kimi mühafizəsi haqqında qərar qəbul edildi. 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovet Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə aşağıdakı abidələr dövlət qoruğunda muzeydənkənar obyekt elan edildi: Şirvanşahlar sarayı, Nuxandakı Xan sarayı, Naxçıvanda Yusif ibn Küseyr, Möminə xatun məqbərəsi, Örenqala, Bərdə, Xaraba Gilan, Qədim Gəncə, Şamxor və Qəbələ şəhərinin xarabalıqları, Qobustandakı qaya rəsmlərinin yerləşdiyi sahə, Tarixi qəbirtanlıqlar, məbəd və d.

Ötən əsrlər maddi mədəniyyət abidələrinin olduğu kimi qalmasına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Hələ sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk vaxtlarda təşkil olunan mühafizə komitəsi bu muzeydənkənar abidələrin bərpa-saxatına xüsusi diqqət ayıraraq onların bərpa-bərkitmə işlərini həyata keçirməyə çalışırdı. Bərpa-bərkitmə işi üzrə idarəyə R.Mustafayev rəhbərlik edirdi, lakin daimi mütəxəssisin, ən başlıcası isə maddi bazanın olmaması bu üzrə işi çox zəif edirdi.

Mövzu-№ 14. Respublika elmi bərpa-istehsal emalatxanası və onun fəaliyyəti

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Sovet Azərbaycanının 30 illiyi günlərində respublikada xüsusi elmi bərpa-istehsalat emalatxanası təşkil etmək haqqında qərar qəbul etdi və müəyyən hazırlıqdan sonra emalatxana 1952-ci ilin iyununda açıldı. Elmi bərpa istehsalat emalatxanası mühüm abidələrin bərpa və bərkitmə işlərinə başladı. Abidələrin vəziyyəti çox qorxulu idi. Emalatxananın gənc

memarlarından ibarət kollektiv bərpa metodikasını işin gedişində işləyib hazırladı. Emalatxana yaradılmasından əvvəl görülən bərpa işləri təmir xarakteri daşıyır, ona görə də həmişə ölçməklə heç də bərpa üçün lazım olan dəqiqliklə yerinə yetirilməli idi. Ona görə də emalatxanas ölçü işlərinin dəqiqliyinə xüsusi əhəmiyyət verildi.

Emalatxana öz fəaliyyətində elmi qüvvələrin cəlbinə xüsusi diqqət yetirərək abidələrin tədqiqi və onların bərpa olunma layihələrinin tərtibində əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan EA Arxitektura və İncəsənət institutunun işçiləri- akademik M.Ə.Hüseynov, inc. elm. dokt. L.S.Bretanski, Ə.V.Salamzadə, F.A.Əlizadə, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə.Sadiqzadə, memar N.K.Rzayev və d. daimi və səmərəli kömək göstərmişlər.

Emalatxana tədqiqatlarının metodoloji cəhətdən işlənməsində, memarlıq abidələrinin layihəsi və bərpasının başlıca məsələlərinin həllində əsas istiqaməti Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanındakı abidələrin mühafizəsi və bərpası üzrə Elmi-Metodik Şuradan alırdı. Elmi-Metodik Şuranın iclaslarında eskiz halında bütün bərpa layihələri, bərpa edilməsi abidələrin əsas hissələrinin müfəssəl layihələri, abidələrin ətrafındakı zonaların abadlaşdırılması məsələləri müzakirə edilirdi. Emalatxananın fəaliyyətinə Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında tikinti və memarlıq işləri üzrə Dövlət Komitəsi (158-ci ilin sonları) rəhbərlik edirdi. Sonralar həmin emalatxana Mədəniyyət Nazirliyinin ixtiyarına verildi.

Emalatxana tərəfindən memarlıq ölçülərinə verilən yüksək tələbat nəinki bərpa edilən hissələrin xarakterini, həm də tipoloji cəhətdən bir-birinə yaxın olan abidələrdəki ayrı-ayrı üsulların (Abşeron müdafiə tikililərinin üst çıxıntıları, bürclü türbələrin gümbəzlərinin xarakteri və s.) qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verirdi.

Abidələri naturada olduğu kimi tədqiq edərkən arxeoloji işlərdə böyük diqqət verilirdi. Qazıntıların aparılması, şurf vasitəsilə kəşfiyyat, zonalarla tədqiq etmək və arxeoloji tədqiqatların başqa növləri- bir sıra hallarda tikintinin ilk planını müəyyən etmək; onun yeraltı quruluşunun xarakterini aydınlaşdırmaq, abidənin ayrı-ayrı itirilmiş hissələrini axtarmaq və lokallaşdırmaq kimi əsas məsələləri düzgün həll etməyə imkan verirdi. Naturadakı tədqiqatların bütün gedişlərinin daimi olaraq ən qədim fotosəkli çəkilmişdi. Təcrübəli bərpaçı mütəxəssislər- P.F.Bağırzadə, N.İ.Bayramov, V.M.Hacıyev, L.Q.Şixanov, E.Q.Krupkin, U.B.Revazov, A.İ.Şarokov, N.İ.Utsin və b. idi.

Emalatxananın birinci və çox məsul işi Naxçıvandakı Yusif Küseyr oğlunun türbəsinin dağılmasının qarşısını almaq və onun bərpası oldu. Bu abidədə tədqiqat və qismən bərkitmə işləri isə, 1954-58-ci illərdə görülmüşdü.

İşin başlanmasına yaxın türbə hər yerdən çatlamışdı, əgər kiçik bir laktonik təkən olardısı, türbə tamam məhv ola bilərdi. XIX əsrdə sərdabədə buzxana düzəldilməsi nəticəsində burada bir sıra dəşiklər açıldı, bu isə, abidəyə təhlükə oyadırdı. Emalatxana işçiləri L.Q.Mamikanov, memar B.N.Simberovanın rəhbərliyi ilə abidə diqqətlə öyrənilirdi. Arxeoloji və ölçmə işləri eyni vaxtda görüldü. Bütün zədələnmiş hissələr ortaq əsrlər üçün səciyyəvi olan kərpiclə (20x20x5 sm) bərpa edildi, zədələnmiş kərpiclər dəyişdirildi, bənd yerləri və çatlar məhlulla dolduruldu.

Abşeronun Mərdəkan qəsəbəsindəki 1203-1204-cü illərdə inşa edilmiş qala 1952-ci ildə tək-tənha dayanmış bir bürc idi. Giriş yolu isə xeyli dağılmış və s. vəziyyətdə idi. 1957-ci ildə təmir işləri əsasında domunu bərpa edildi. Qala hasarını tam hündürlüyünə qədər qaldırmaq məqsəduyğun hesab edilmədi, çünki onun hündürlüyü haqqında

məlumat yox idi. O elə bir hündürlüyə kimi bərpa edildi, bu onun ərazisini Abşeronun qumlarından mühafizə etsin.

Şamaxı rayonunun Mərazi kəndi yaxınlığındakı Diribala türbəsinin bərp layihəsinin işlənməsinin yaradıcılıq tapıntıları ilə zəğin idi. Tədqiqat 1956-cı ildə başladı. Beləliklə, hərtərəfli tədqiqatdan sonra bərpasına əsaslandırılmış layihəni tərtib etmək mümkün oldu. Sonralar abidənin bərpa işlərinə başlandı. Bu işin başlıca xüsusiyyəti türbədən düşmüş və arxeoloji iş zamanı tapılmış 600-dən artıq naxışlı və adi daşdan daha çox istifadə etmək idi.

Azərbaycanın hüdudlarından uzaqda çox məşhur olan Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı ansamblında emalatxana tərəfindən böyük işlər görülür. Saray binası ilk görünüşdə olduğu kimi bərpa edilmişdir. Emalatxana yaradıldıqdan sonra sarayın ərazisini yaxın və orta həyətləri abadlaşdırılmışdır.

Azərbaycanın ən gözəl muzeydənkənar memarlıq abidələrindən biri də Bərdədəki XIV əsr türbəsi bərkitmə işlərilə dağılmaqdan xilas oldu. Bu türbədə qırmızı kərpicdən və füzəyi kaşının, ha belə kaşından hazırlanmış yığılmış portallardakı xırda naxışını lövhələrin həmahəngliyindən qeyri-adi bir zövqlə istifadə edilmişdir.

Sadalanın abidələrlə yanaşı, emalatxananın işçiləri digər abidələrin bərpası üzərində də paralel olaraq çalışmışlar. Bakıdakı qala divarları, Hacı-bani hamamı, Çin məscidi, EA-nın yaxınlığındakı qala, Mərdəkan, Şağan Bilgəhdəki XIII-XIV əsr qalalar və b.

Mövzu-№ 15. Maddi-mədəniyyət abidələrimizin təbliği və rolu

Mədəniyyət sərəvətləri- mənəvi və estetik ideallar, normalar və davranış qaydaları, dillər, dialektlər, ləhçələr, millivə etnik ənənələr, adətlər, tarixi toponimlər, folklor, tətbiqi xalq sənətləri, mədəniyyət və incəsənət əsərləri, mədəniyyət fəaliyyətinin elmi tədqiqatının nəticələri və metodları, tarixi və mədəni əhəmiyyəti olan binalar, tikililər, əşyalar, tarix, mədəniyyət baxımından dəyərli, qiymətli ərazilər və obyektlərdir.

- təsviri sənət əsərləri, o cümlədən lövhələr, şəkillər, rəsmlər, qravürlər, estamplar, likoqrafiyalat, naxışlar, heykəltəraşlıq əsərləri, orjinal bədii toplular və montajlar;
- kino, xüsusi əhəmiyyətli televiziya, radio, video materiallar, fotoəsərlər və fotomateriallar, dizayn işləmələri və memarlıq layihələri;
- əlyazmalar, xüsusi əhəmiyyətə malik kitab və kitabçalar, dövrü mətbuat materialları, avtoqraflar, markalar, açıqçalar, mədəniyyət və tarix profilli arxivlər və arxiv materialları, not yazıları, məktublar, elmi-tarixi yadigarlar, nadir nəşrlər;
- tətbiqi sənət əsərləri- xalılar və xalça məmulatları, qızıl, platin, gümüş, qiymətli daşlar, mis və gildən hazırlanmış əşyalar, keramika məmulatı;
- səhnə və ekran əsərləri, dekorları, butaforiya və rekvizitləri;
- qədim nadir kolleksiyalar və otuz ildən çox tarixi olan muzey əhəmiyyətli əşyalar (o cümlədən mebel, musiqi alətləri);
- şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri;
- arxeoloji komplekslər, arxeoloji və numizmatik xarakterli əşyalar;
- memarlıq abidələri, tikinti nümunələri, xatirə yerləri və məqbərələri, park və təbii landşaft obyektləri;
- flora və fauna, mineralogiya və anatomiya nümunələri və paleontologiya baxımdan maraqlı muzey əşyaları;

Muzey kolleksiyası- əsas fondun tərkibində vahid tam kimi elmi əhəmiyyət daşıyan muzey əşyalarının məcmusudur.

Muzey əşyalarının və kolleksiyalarının mühafizəsi- muzey əşyası və kolleksiyalarının qorunub saxlanılmasını təmin edən, maddi və hüquqi sərvətlərin yaradılmasını nəzərdə tutan muzey fəaliyyətidir.

Muzey saxlanları- müvəqqəti olaraq nümayiş etdirilməyən və fond otaqlarında saxlanılan muzey əşyalarıdır.

Mədəniyyət sərvəti sayılan tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir. Tarix və mədəniyyət abidələri arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epiqrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar, xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir. Abidələr daşınar (səyyar) və daşınmaz (stasionar) ola bilər. Daşınar abidələr muzeylərdə, arxivlərdə, fondlarda, sərgilərdə və digər münasib yerlərdə, daşınmaz abidələr isə əksər hallarda arxeoloji və memarlıq abidələri olmaqla mövcud olduğu və inşa edildiyiyərlərdə qorunur. Abidələrlə əlaqədar anlayışlara nəzər salaq:

- 1) Arxeoloji abidələr- insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar torpaq altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim qəbistanlıqlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar, hər cür qədim əşyalar, dini və xatirə abidələri, qaya və daşüstü təsvirlər və yazılar, qədim mədən istismar izləri, əmək alətləri, istehsal küreləri, qədim yollar, körpü qalıqları, arxlar, ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s;
- 2) Memarlıq abidələri- öz həcm-plan həllini kifayət qədər saxlayan qurmalar, müxtəlif təyinatlı memarlıq-inşaat binaları, yaradıcı obyektlər, mühəndis kommunikasiyaları;
- 3) Məskənsalma, şəhərsalma abidələri- ərazisinin əksər hissəsi memarlıq, tarixi-mədəni sənətkarlıq abidələri və tikililəri;
- 4) Tarixi abidələr- cəmiyyət və dövlət tarixi ilə, xalqın həyatındakı mühüm tarixi hadisələrlə bağlı dəyərlər;
- 5) Xatirə yerləri, sənədlər və əşyalar, etnoqrafik abidələr, xalqın maddi, mənəvi, ideoloji sənətkarlıq və təsərrüfat həyatını özündə əks etdirən abidələr

Azərbaycan qədim sivilizasiyanın ən öndə gedən ərazilərindən biridir. Maddi-mədəniyyət abidələrimiz xalqımızın keçdiyi tarixi, zəngin və keşməkeşli bir dövrü özündə əks etdirir. Ona görə də bu abidələrin rolu böyükdür. Bu gün hər birimiz bu abidələri qorumaq, təbliğ etməli, gələcək nəsillərə ötürməliyik.